

บทที่ ๔

มัสยิดและอิหม่าม

ความหมายของมัสยิด

"มัสยิด" มาจากคำกริยาภาษาอาหรับว่า "ชะชะกะ" (سجد) แปลว่า "สujud"^๑ "ตามหลักโหราศาสตร์อาหรับเป็น "อิเซมมะกาน" แปลว่า สถานที่สำหรับสujud"^๒ มัสยิดมีความหมายเพียงว่าที่สำหรับทำการนมัสการพระเจ้าเท่านั้น ศาสนาอิสลาม (คือลัทธิ) โศกกล่าวว่า โลกทั้งหมดเป็นมัสยิด"^๓ "นับเป็นความรุ่งเรืองของศาสนาอิสลามอย่างหนึ่งที่วัดของศาสนาไม่ได้นำตัวมือ และพิธีทางศาสนาจะทำได้ก็โดยนบนแก่นกษัตริย์เป็นผู้เป็นเจ้าและโคฟายของพระองค์"^๔

เนื่องจากหลักการอิสลามใกล้เคียงกับชนุไนท์นมารวมกัน ได้ปฏิบัติศาสนกิจร่วมกัน ได้ทำความรู้จักกัน สันทนาการหรือปรึกษาหารือกัน ฯลฯ เพื่อให้เกิดการรักใคร่สามัคคี หรือความเป็นปึกแผ่นขึ้นในสังคม ทั้งในระดับชุมชนเล็กๆ จนถึงการประชุมประชาชาติในโลก ดังนั้นนอกจากมุสลิมจะสามารถใช้พื้นที่ส่วนใดบนพื้นโลกทำอะไรละหมาดหรือสujudต่อพระผู้เป็นเจ้าแล้ว มุสลิมได้สร้างอาคารเพื่อเป็นจุดรวมที่จะสujudต่อพระองค์ร่วมกัน โดยอาคารนั้นไม่จำเป็นต้องสร้างอย่างวิจิตรงดงาม และเป็นการห้ามเด็ดขาดในการ

^๑เสาวนีย์ จิตต์ภวณ, วัฒนธรรมอิสลาม, หน้า ๑๔.
^๒สujud หมายถึงการกราบไหว้ ซึ่งมุสลิมทั่วโลกสามารถกราบไหว้ได้เฉพาะเพียงพระผู้เป็นเจ้าอัลลอฮ์ (ผู้บ่าว) องค์เดียวเท่านั้น และการกราบไหว้ดังกล่าวนี้เรียกว่าการนมาซหรือการละหมาด
^๓"ชาวต้นสน" การสร้างมัสยิด, หน้า ๑.
^๔สมเจษ อนุমানราชชน, มัสยิดอัลอักซอและมัสยิดอัลฮิซบะฮ์, (กรุงเทพฯ : วงศ์เสงี่ยมการพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๔.
William Hunter, อ้างถึงใน เสาวนีย์ จิตต์ภวณ, หน้า ๑๐๔.

ประติษฐานหรือตกแต่งด้วยรูปปั้นต่างๆ ฉะนั้นมัสยิดจึงมีความหมายว่าบ้านของอัลลอฮ์ คือสถานที่ที่ใช้ปฏิบัติศาสนกิจ (ละหมาด) เพื่ออัลลอฮ์ (ซุบฮา)

ท่านศาสตราจารย์หมัก (ทีอลา) ได้สร้างมัสยิดขึ้นเพื่อเป็นสถานที่ชุมนุมของชาวมุสลิมหรืออุมมะฮ์ของ ท่านจากที่ต่างๆ ท่านได้ถืออยู่ใกล้กับมัสยิดและเป็นผู้นำในการประกอบศาสนกิจและของชุมชน มัสยิด เป็นสถานที่ซึ่งมนุษย์ได้แสดงความศรัทธาของตน เป็นบ้านที่สร้างตามความขำเกรง (การศกฺวา) หรือ การทำความดีเพื่อพระองค์อัลลอฮ์ (ซุบฮา) ฉะนั้นมัสยิดจึงต้องสร้างด้วยเงินทองที่บริสุทธิ์ (ฮะลาล) และเป็นของมุสลิมเท่านั้น และมุสลิมไม่จำเป็นต้องมีมัสยิดถ้าหากว่าเขาเหล่านั้นมิได้ใช้มัสยิดสำหรับ กราบไหว้อัลลอฮ์ (ซุบฮา) เพราะความจริงมุสลิมจะกราบไหว้อัลลอฮ์ (ซุบฮา) ที่ไหนก็ได้โดยหันหน้า ไปหาพระองค์^๑

ในสมัยของท่านศาสตราจารย์หมัก (ทีอลา) มุสลิมจะไปรวมกันทำละหมาดที่มัสยิดเป็นประจำทุกวัน วันละ ๕ เวลา คือตั้งแต่ดวงอาทิตย์ขึ้นจนดวงอาทิตย์ตก กล่าวคือ เมื่อที่นอนเขา สิ่งแรกที่มุสลิม ปฏิบัติคือ การไปละหมาดรวมกันที่มัสยิด และในเวลาอื่นๆ ก็เช่นกัน จนกระทั่งก่อนเข้านอน และนอก เหนือจากการละหมาด ๕ เวลาดังกล่าวแล้ว มัสยิดยังใช้เป็นศูนย์รวมของชุมชนนั้นๆ ทั้งนี้ก็คือศูนย์รวม ของคน มัสยิดจึงกลายเป็นศูนย์รวมของการปรึกษาหารือและช่วยเหลือกันทั้งด้านสังคมและเศรษฐกิจ ทั้งเรื่องส่วนตัวและเรื่องของหมู่คณะ ซึ่งผู้ที่มีความรู้ก็มักจะเป็นศูนย์รวมของการปรึกษาหารือซึ่งในสมัย นั้นท่านศาสตราจารย์หมัก (ทีอลา) ก็คือผู้ที่ให้คำแนะนำปรึกษาที่ดีที่สุดของชุมชน^๒

มัสยิดจะเป็นสถานที่ที่ศรัทธาชนทำกิจการใดทุกอย่างเพื่ออัลลอฮ์ หรือจะชุกไปในทางรูปธรรมก็คือ เป็นสถานที่ปฏิบัติภารกิจทุกอย่างตามคำสอนของคัมภีร์อัล-กุรอานและอัลหะดีษของท่านนบี (ทีอลา)^๓

^๑ เสาวนีย์ จิตต์ฉาว, วัฒนธรรมอิสลาม, หน้า ๔.

^๒ Amaluddin Darus, Kembrli Ke Masjid, p.9.

^๓ อัดวา คิล, หน้าที่ของมัสยิดและอิหม่าม, หน้า ๔.

^๔ เมอลานา เกชาร์ เทียร์, บทบาทของมัสยิด, คำนำ.

มีฮัจญ์เป็นศูนย์กลางชีวิตของมวลมุสลิม ชีวิตของมุสลิมเราอยู่รวมกันอยู่กับมีฮัจญ์ มีฮัจญ์มีความสำคัญในชีวิตของเราเป็นอเนกนับตั้งแต่เกิดมาจนถึงแก่ปลายอันเป็นจุดจบของชีวิต มีฮัจญ์จึงเป็นสัญลักษณ์ของอิสลาม มีมีฮัจญ์อยู่ ณ ที่ใด ก็ต้องเข้าใจว่ามีมุสลิมอยู่ ณ ที่นั้น^๒

มีฮัจญ์เป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรม เป็นเอกลักษณ์ความเป็นเอกภาพของพระเจ้า เป็นจุดรวมศรัทธาชนในลักษณะเสมอภาค เสรีภาพ และภราดรภาพ ไม่มีความแตกต่างระหว่างชนชั้นวรรณะ เชื้อชาติ ภาษา และผิวพรรณของมนุษย์ แต่อยู่ในฐานะเท่าเทียมกัน ฉะนั้นจึงไม่มีสถานที่ใดในโลกจะมีลักษณะเหมือนที่มีฮัจญ์^๓

หนึ่ง ในประเทศไทยนอกจากจะเรียกสถานที่ประกอบศาสนกิจดังกล่าวนี้ว่า "มีฮัจญ์" แล้ว ยังมีคำเรียกอีกคำหนึ่งคือ "สุเหร่า" ดังที่ปรากฏในพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยการสถาปณณ์มัสยิดอิสลาม พุทธศักราช ๒๔๔๔

มาตรา ๔ คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด อาจจัดให้มีคณะกรรมการอิสลามประจำ สุเหร่า ด้วยความเห็นชอบของคณะกรรมการจังหวัด โดยให้โต๊ะอิหม่ามเป็นประธาน

แต่ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้มีพระราชบัญญัติออกมาใหม่ คำว่าสุเหร่าไม่ปรากฏใช้ มีแต่คำว่า มีฮัจญ์ เช่น

มาตรา ๑ พระราชบัญญัตินี้เรียกว่า "พระราชบัญญัติมีฮัจญ์อิสลาม พ.ศ. ๒๔๕๐"

มาตรา ๔ ในพระราชบัญญัตินี้

"มีฮัจญ์" หมายความว่าสถานที่ซึ่งอิสลามมิกชนมีสิทธิ์ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมตามลัทธิศาสนาอิสลามในวันศุกร์เป็นปกติ

คำว่า "สุเหร่า" เป็นอีกคำหนึ่งที่ใช้เรียกศาสนสถานของมุสลิม สันนิษฐานว่าจะมาจากภาษาเปอร์เซีย (อิหร่าน) จากคำว่า "ซารา" (Sara) ซึ่งแปลว่าที่ชุมนุม ที่พัก สุเหร่าเป็นคำที่นิยมใช้กันมากพอสมควรในประเทศไทย แต่เป็นคำที่ไม่เป็นทางการ คำที่เป็นทางการหรือภาษา

^๒ มีรวาน สะมะฮุน, มีฮัจญ์, หน้า ๒.
^๓ "ชาวทันตณ", การสร้างมีฮัจญ์, หน้า ๒.
^๔ เมลาณา เกฮาร์ เทียร์, บทบาทของมีฮัจญ์, คำนำ.

ราชการจะใช้คำว่ามัสยิด ทั้งนั้นมัสยิดและสุเหร่าคือสถานที่เดียวกัน เพียงแต่จะเรียกคำที่มาจาก ภาษาอรับหรือภาษาเปอร์เซีย และจะใช้อย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ

ส่วนในประเทศมาเลเซีย มัสยิดกับสุเหร่ามีความแตกต่างกันทั้งทางกายภาพ และหน้าที่ (Functions) คือสุเหร่าจะเล็กกว่ามัสยิด เพราะสุเหร่าใช้เป็นสถานที่ละหมาด ๔ เวลาของ คนในชุมชนเล็กๆ แต่พอวันศุกร์คนจากจุดย่อยๆ ที่เคยละหมาด ๔ เวลาที่สุเหร่าต่างๆ จะไปละหมาด วันศุกร์ร่วมกันที่มัสยิด ฉะนั้นมัสยิดจึงต้องใหญ่กว่าสุเหร่า เพราะรวมเอาคนจากหลายสุเหร่ามา ละหมาดรวมกัน สุเหร่าจึงเป็นจุดย่อยๆ ของมัสยิด เช่นหมู่บ้านหนึ่งจะมีมัสยิด ๑ แห่ง แต่จะมีสุเหร่า หลายๆ แห่ง ทั้งนี้คงเพื่อความสะดวกในการเดินทางไปละหมาด ๔ เวลาของคนในแต่ละละแวกบ้าน นอกจากนั้นสุเหร่ายังใช้เป็นที่พักผ่อนที่เก็บชะภาคจากคนในละแวกบ้านส่งไปยังมัสยิด ส่วนมัสยิด นอกจากจะใช้เป็นที่ละหมาดวันศุกร์แล้ว ยังใช้เป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจต่างๆ เช่น การแต่งงาน เป็นสถานศึกษาศาสนาของผู้นับถือที่ศึกษาศรัทธาในรูปของห้องสมุด เป็นที่ปรึกษาทางการแพทย์ ฯลฯ นอกจากนี้ในแต่ละชุมชนจะมีมัสยิดประจำชุมชนหรือหมู่บ้านนั้นแล้ว แต่ละรัฐในมาเลเซียจะมีมัสยิด ประจำรัฐ

อาจจะเนื่องมาจากความแตกต่างของสุเหร่าและมัสยิดในมาเลเซีย พระราชบัญญัติ พุทธศักราช ๒๔๘๐ จึงเปลี่ยนคำว่าสุเหร่าในพระราชบัญญัติปี ๒๔๘๘ มาเป็นคำว่ามัสยิด และให้คำ นิยามดังกล่าว ซึ่งคำนิยามนี้จึงอาจจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้หน้าที่ของมัสยิดในประเทศไทยบางแห่ง เปลี่ยนไปจากสมัยของทานศาสนา (คือลา) คือมัสยิดใช้เป็นเพียงที่ละหมาดวันศุกร์เป็นสำคัญ

บทบัญญัติเกี่ยวกับมัสยิดที่ปรากฏในพระมหาคัมภีร์อัล-กุรอาน

ในพระมหาคัมภีร์อัล-กุรอาน ซึ่งเป็นคัมภีร์ฉบับสุดท้ายและฉบับสมบูรณ์ที่พระผู้เป็นเจ้า ประทานให้แก่มนุษยชาติโดยผ่านทานศาสนามุฮัมมัด (คือลา) ในอัล-กุรอาน ใกล้เคียงถึงมัสยิดไว้ หลายแห่ง โดยกล่าวถึงตั้งแต่เรื่องราวของมัสยิดหลังแรกในโลกนี้คือ มัสยิดอัลฮะรอม หรือกะอ์บะฮ์

ในนครมักกะฮ์ และมีสลิดที่มกุษสร้างโดยทั่วไป คงใจความว่า

“เรือนหลังแรกที่โคกก่อตั้งสำหรับมวลมนุษยชนนี้โคกแก่กะฮ์ยะฮ์”^๑

“ไม่ว่าเจ้าจะมาจากที่ใด จงหันหน้าไปยังมีสลิดอันหวงห้าม และไม่ว่าเจ้าจะอยู่ที่ใด จงหันหน้าไปยัง (มีสลิดอันหวงห้าม) นี้”^๒

“มีสลิดทั้งหลายเป็นของอัลลอฮ์ พวกเจ้าจงอย่าวิงวอนขอต่อผู้ใด ร่วมกับการวิงวอนขอต่ออัลลอฮ์”^๓

“ในบรรดาบ้าน (มีสลิด) ซึ่งอัลลอฮ์ได้ทรงอนุมัติให้ได้รับการเทิกฮุนและให้พระนามของพระองค์ถูกกล่าวรำลึกในบ้านนั้น จะโคกกล่าวให้ความบริสุทธิ์แก่พระองค์ในบ้านเหล่านั้นทั้งในเวลาเช้าและเวลาเย็น”^๔

“รัศมีแห่งอิคาซะฮ์”^๕ ซึ่งมุฮินอู^๖ จะรับขึ้นมาจากมีสลิด อัลลอฮ์ (ซุบห่า) ทรงบัญชาให้สร้างมีสลิดซึ่งเป็นบ้านของพระองค์ เพื่อใช้เป็นสถานที่บำเพ็ญศาสนกิจ มุฮินอูที่ไม่หลงกังวลกับการค้า (มากไปกว่าการระลึกถึงอัลลอฮ์) เป็นผู้ดำรงไว้ซึ่งการละหมาด ออกชะกาต และกลัวต่อวันอาคีร์ที่อัลลอฮ์ (ซุบห่า) จะส่งมอบให้ทำงานกว่าที่เขาเหล่านั้นโคกเคยกะหฺนมา พระองค์จะเพิ่มเอกภาพให้ทวีสูงขึ้นโดยไม่คำนึงถึงสถิติจำนวนแก่ประการใด”^๗

^๑ คัมภีร์อัล-กุรอ่าน บทที่ ๓ โองการ (วรรค) ที่ ๔๔

^๒ คัมภีร์อัล-กุรอ่าน บทที่ ๓ โองการที่ ๑๔๐

^๓ คัมภีร์อัล-กุรอ่าน บทที่ ๑๖ โองการที่ ๑๔

^๔ คัมภีร์อัล-กุรอ่าน บทที่ ๒๔ โองการที่ ๓๖

^๕ อิคาซะฮ์ แปลว่า ทางนำอันเที่ยงตรง

^๖ มุฮินอู หมายถึง มุสลิมผู้มีความศรัทธาปฏิบัติศาสนบัญญัติอย่างเคร่งครัด

^๗ อาคีร์ หมายถึง วันสิ้นโลกซึ่งจะมีการพิพากษาความดีความชั่วของแต่ละบุคคล

^๘ คัมภีร์อัล-กุรอ่าน บทที่ ๒๔ โองการที่ ๓๖ - ๓๗

วาระและจริยวัตร (ขงนะพ) ของท่านศาสดาเกี่ยวกับมัสยิด

วาระและการปฏิบัติของท่านศาสดามุฮัมมัด (ศ็อลฯ) เกี่ยวกับมัสยิดที่ปรากฏอยู่ เช่น ท่านอับดุลลอฮ์ฮิมมีศุดกล่าวไว้ว่า ท่านโคบี้นท่านรอซูลุลลอฮ์กล่าวว่า "มัสยิดคือบ้านของพระองค์ อัลลอฮ์ (ซุบฮัน) และบรรดาผู้ที่เข้ามามัสยิดนั้นคือแขกของพระองค์ เมื่อมนุษย์ต่างให้เกียรติและรับรองแขกด้วยดี แล้วทำไมเวลาที่พระองค์อัลลอฮ์จะไม่ทรงให้เกียรติรับรองด้วยความเมตตาแก่แขกของพระองค์"

อามูการตะฮ์ (ร.ค.) โคส่งหนังสือไปยังท่านซัลมาน (ร.ค.) ว่า ท่านจงใช้เวลาส่วนใหญ่ให้หมกอยู่กับมัสยิด เพราะฉันโคบี้นท่านรอซูลุลลอฮ์ (ศ็อลฯ) กล่าวว่า "มัสยิดคือบ้านของบรรดาคนดี (คนซื่อและ) พระองค์อัลลอฮ์โคให้สัญญาว่าจะทรงประทานบารอกะฮ์" ให้แก่ผู้ที่ใช้เวลาส่วนใหญ่ของเขาหมกไปในมัสยิด อัลลอฮ์จะทรงปลอบใจเขา และทรงให้ความสะดวกแก่เขาในการผ่านสะพาน (ซีรอก) สู่อสวรรค์ แท้จริงอัลลอฮ์ทรงรักคนเช่นนั้น"

ท่านอานัส (ร.ค.) โคกล่าวว่า ท่านโคบี้นท่านรอซูลุลลอฮ์ (ศ็อลฯ) กล่าวว่า พระองค์อัลลอฮ์ทรงตรัสว่า "เราโคขลอการส่งภักษิภักติ (บาลา) ที่ควรรลงในเซตหม่งเซตโคนั้น ก็เมื่อเราโคเห็นผู้คนทีนั้นไปมัสยิดกันเรื่อย ๆ และมีการรักใคร่ซึ่งกันและกันเพื่อเรา และยังขอคุอา ขอความไปรคปรานในเวลา กลางคืน"

อาอีษะฮ์ (ร.ค.) เล่าว่า ท่านศาสนทุกแห่งอัลลอฮ์เคยสั่งให้สร้างมัสยิดในที่ชุมนุมชน และให้รักษามัสยิดให้สะอาดและให้มีกลิ่นหอม และเมื่ออยู่บ้านท่านช่วยทำงานให้แก่ครอบครัวของท่าน และเมื่อโคเวลาละหมาด ท่านท้าวูฮ์ แล้วออกไปละหมาดที่มัสยิด

(ร.ค.) คือคำขอของ รอกีษัลลอฮ์ฮิมมีศุด หมายความว่า ขออัลลอฮ์โคทรงแค้นความเมตตาแก่ท่าน เป็นคำที่ใช้กล่าวขอหาขอสาวกหรือบุคคลสำคัญสมัยท่านศาสดาโคอลา

"บารอกะฮ์" หมายถึง ความเป็นสิริมงคล

"ท้าวูฮ์" หมายถึง การอาบน้ละหมาด

อาชีวะอยู่ เล่าว่า เมื่อชะงักได้รับบาดเจ็บตรงเส้นเลือดใหญ่ที่แขนในการรบที่สงครามสนามเพลาะ
ท่านนบีจึงสั่งให้ลูกกระโจนขึ้นที่มีสติดี เพื่อที่ท่านจะได้ไปเยี่ยมเขาใต้อับซัยเราะฮ์ เพราะอยู่ใกล้ๆ กัน

"ท่านนบีได้ขอร้องให้ผู้รับเข้าไปเยี่ยมเชื่อกาฟิ" ภายในมัสยิดอัลฮะรออมเป็นเวลาหนึ่งคืน เพื่อทำ
การปฏิบัติตน จะไม่ตามแนวทางของญะฮิลียะฮ์" สำหรับท่านนบีเองนั้นก็เคยใช้เวลา ๑๐ วันในเค็ณ
รอมฎอนเพื่อเยี่ยมเชื่อกาฟิในมัสยิดมะกะฮะฮ์

นอกจากนั้นในสมัยของคอลีฟะฮ์" ๔ ท่านแรก มัสยิดยังคงทำหน้าที่ค้ำปกครองและการเมืองอยู่
ภายในมัสยิดก็ยังคงมีการศึกษาภาษาอารบิกด้วย ชะฮีด อิบน์ อัลมุฮอซซัยบ ได้เคยอภิปรายถึงโคลงอารบ
ภายในมัสยิดมะกะฮะฮ์ ดังนั้นนับแต่เริ่มแรกที่มีมัสยิดเป็นศูนย์กลางการศึกษา บรรดาผู้รอบรู้เคยพักอาศัย
ในมัสยิด จะเห็นมัสยิดจึงมีลักษณะเช่นเดียวกับศาลากลางของเมือง โรงเรียน และบางทีก็เป็นเหมือน
กับที่พัก มัสยิดที่ใหญ่ๆ ก็ยังมีห้องสมุดบรรจงอยู่ด้วย"

จากเหตุนี้และฐานะของท่านนบีมุฮัมมัด (ที่อลา) และจากประวัติศาสตร์ในสมัยของท่านคอลีฟะฮ์
(ทั้งที่กล่าวมาแล้ว) พอสรุปหน้าที่ของมัสยิดได้คือ

๑. มัสยิดเป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจ เคารพนักที่ค่อพระองค์อัลลอฮ์ (ซุบฮ์) โดยมุสลิมจะใช้
เป็นสถานที่ปฏิบัติละหมาดประจำวัน วันศุกร์ และละหมาดรวมกัน อานคัมบ์อี๊ด-กูรฺอาน และกล่าว

- ๑. "เยี่ยมเชื่อกาฟิ หมายถึงช่วงระยะเวลาที่มุสลิมเข้าไปทำใจให้สงบหรือสมาธิในมัสยิด
- ๒. "ญะฮิลียะฮ์ หมายถึงซึ่งสภาวะแห่งความป่าเถื่อนในนครมักกะฮ์สมัยที่ท่านศาสดา (ที่อลา) เกิด
มาขึ้นเป็นซุคญะฮิลียะฮ์ ผู้คนงมงายอยู่กับบรรดาเทวรูปรอบวิหารกะฮ์บะฮ์ จับหญิงสาวไปปล้ำชู้เทวรูป
ลูกสาวออกมามากจะนำไปฝังทั้งเป็น ฯลฯ
- ๓. "คอลีฟะฮ์ (คาลิป) หมายถึงผู้นำประชาชาติอิสลามทั้งทางค้ำอำนาจจักรและศาสนจักรภายหลัง
จากที่ท่านศาสดามุฮัมมัด (ที่อลา) สิ้นชีวิต คอลีฟะฮ์ ๔ ท่านแรก ได้แก่ท่านอะบูบักร์ ท่านอุมัยร
ท่านอุสมาน และท่านอาลี

๔. เมาลานา เกาซาร์ เทียร์, บทบาทของมัสยิด, หน้า ๔ - ๑๐, ๒๐.

รำลึกถึงอัลลอฮ์ ทั้งแต่เด็กจนผู้ใหญ่ เช่น การอบรมเยาวชน การกุศละฮ์

๒. มัสยิดเป็นสถานการศึกษาที่จะให้ความรู้ด้านศาสนาและอื่นๆ กล่าวได้ว่าเป็นสถานที่แห่งแรกในการให้การศึกษามุสลิมในวันศุกร์ มัสยิดในประวัติศาสตร์หลายมัสยิดได้ผลิตอุละมาฮ์ชั้นนำของโลก เช่น มัสยิดกุฟะฮ์ มัสยิดอัล-อะมาวี มัสยิดอัล-อัยฮารุ ฉะนั้นเมื่อมัสยิดเป็นที่ศึกษา แต่ละมัสยิดจึงควรมีห้องสมุด

๓. มัสยิดเป็นเสมือนสภาที่ปรึกษาในปัจจุบัน โดยมีการประชุมปรึกษาหารือในเรื่องต่างๆ หรืออภิปรายปัญหาที่น่าสนใจ

๔. มัสยิดเป็นเสมือนศาล ใช้เป็นที่พิพากษาคำเป็นคดี พิจารณาตัดสินปัญหา แก้ปัญหาให้แก่ประชาชน

๕. มัสยิดเป็นสถานที่ในการทำสัญญาข้อตกลงและสนธิสัญญาทางการเมือง

๖. มัสยิดเป็นสถานที่ฝึกหัดกองทหาร และเป็นที่ยูมูมของบรรดานักรบมุสลิมก่อนจะออกสนาม

๗. มัสยิดเคยทำหน้าที่เสมือนกับเป็นโรงพยาบาลทหาร

๘. มัสยิดเป็นที่พักอาศัยของผู้เดินทางและผู้ต้องการความช่วยเหลือ

๙. มัสยิดเป็นสถานที่ต้อนรับคณะผู้แทนต่างๆ

๑๐. มัสยิดเป็นศูนย์ของการเผยแพร่อิสลาม

๑๑. มัสยิดเป็นสถานที่ทำหน้าที่เก็บและแจกจ่ายชะกาตและการบริจาคต่างๆ

๑๒. มัสยิดเป็นสถานที่พบปะกันของคนในชุมชน

๑๓. มัสยิดเป็นที่ส่งอารมณ์หรือทำสมาธิ "เอียะติกาฟ"

“กุศละฮ์ในวันศุกร์” เป็นการอบรมประจำสัปดาห์เกี่ยวกับกิจกรรมทุกอย่างที่ผูกพันกับชีวิตมุสลิมทั้งในโลกนี้และโลกหน้า คำอบรมหรือกุศละฮ์จะกล่าวโดยอิหม่ามหรือผู้ได้รับมอบหมายก่อนการละหมาดวันศุกร์ซึ่งเป็นสิ่งบังคับสำหรับชายในการละหมาด การฟังคำอบรมเพื่อนำไปอบรมคนในครอบครัวต่อไป

มัสยิดที่สำคัญในประวัติศาสตร์

มัสยิดที่สำคัญในประวัติศาสตร์ที่จะขอลำดับถึงเป็นสังเขปในที่นี้คือ มัสยิดอัลอะซรม มัสยิด
นบะวีฮ์ และมัสยิดอัลอักซอ

อับดุลฮะซัน (ร.ค.) ศาสดาเอกของโลกกล่าวว่า ศาสดาได้กล่าวว่า "ควรไปทำ
นมาซที่ มัสยิด ๓ แห่งเท่านั้น" คือ มัสยิดของข้าพเจ้า (ที่มะดีนะฮ์) มัสยิดอะซรม (ที่มักกะฮ์)
และมัสยิดอัล-อักซอ^๑

๑. มัสยิดอัลอะซรม

มัสยิดอัลอะซรม ณ นครมักกะฮ์ เป็นมัสยิดแรกของโลก ซึ่งในคัมภีร์อัล-กุรอาน มีชื่อเรียกอยู่
หลายชื่อ คือ อัล-บัยตุลอะซรม อัล-มัสยิดุลอะซรม บัยตุลลอติก แต่ตามที่ปรากฏมากที่สุดคือ
"บัยตุลลอฮ์" ซึ่งแปลว่า "บ้านของอัลลอฮ์"^๒ หรือมัสยิดอัล-หะรอม มัสยิดอันเป็นที่หวงห้าม^๓ มัสยิด
นี้พยานปี (ศาสดา) อิบรอฮีม และนบีมูฮัมมัด บุตรชายโคช่วยกันสร้างขึ้นจากรากเค็มที่ไม่อยู่ ความที่โค
รับบัญชาจากพระเจ้า พระองค์อัลลอฮ์ (ซุบฮัน) เมื่อประมาณ ๒๐๐ ปี ก่อนคริสตกาล ฉะนั้น
อัล-กะฮ์บะฮ์ หรือ บัยตุลลอฮ์ จึงเป็นเค็มหลังแรกที่ก่อสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพ
ภักดีต่อพระองค์อัลลอฮ์ (ซุบฮัน)^๔ ตั้งใจความที่ปรากฏในพระมหาคัมภีร์อัล-กุรอานว่า

"แท้จริงบ้านหลังแรกที่ถูกสร้างขึ้น (เพื่อเป็นจุดศูนย์รวมแห่งการเคารพภักดี) สำหรับมนุษยชาตินั้น
แน่นอนคือ (ณ หว่างเขา) ที่มักกะฮ์ โดยเป็นที่จำเริญและทางนำสำหรับประชาชาติทั้งหลาย"^๕

"เจ้า (อิบรอฮีม) อย่าให้นำสิ่งใดมาเป็นภาคีกับข้าและจงทำให้บ้านของข้าสะอาดสำหรับผู้มา
เวียนรอบ (ฎอวาท) และบรรรคาฮ์ท่าละหมาด และบรรรคาฮ์โค้ง (วุดู) และบรรรคาฮ์กราบ (สุญูด)

^๑ สมเจ็ย อุมมานราชชน, มัสยิดอัลอักซอและมัสยิดอัลฮะซรม, หน้า ๒.

^๒ เสาวนีย์ จิตต์หมวก, วัฒนธรรมอิสลาม, หน้า ๑๔๕.

^๓ ตีเรก กุลดีร์สวัสดิ์, สี่เราะฮ์คนปี, (กรุงเทพฯ : อักษรสมัย, ๒๕๒๑), หน้า ๕๑.

^๔ เสาวนีย์ จิตต์หมวก, วัฒนธรรมอิสลาม, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^๕ คัมภีร์อัล-กุรอาน บทที่ ๓ โองการที่ ๙๕.

และจงประกาศเรื่องการทำสัญญาแก่มุสลิมชาติทั้งหลาย เขาเหล่านั้นก็จะมาขังเจ้าโดยเค็มเห่า และ
ซึ่งอยู่แพร่ขวามาจากทิศทางที่ไกลๆ"

ในปัจจุบันมุสลิมจากทั่วโลกจะเดินทางไปประกอบศาสนกิจร่วมกัน ณ มัสยิดแห่งนี้ปีละหลาย
ล้านคน

๒. มัสยิดอัลนบะวีย์

มัสยิดอัลนบะวีย์ เป็นมัสยิดที่ทานศาสนามุฮัมมัด (ที่อลา) โค้สร้างขึ้น และ ณ มัสยิดนี้มีสุสาน
ของท่านศาสนามุฮัมมัด (ที่อลา) สติศดาพรชัวันรันคร^๒ หลังจากการอพยพสู่กรุงมะดีนะฮ์ ท่านนบี
ก็โค้สร้างมัสยิดเกือบจะทันที มัสยิดนี้มีชื่อว่า มัสยิดอัลนบะวีย์ เป็นศูนย์กลางของการปกครอง และ
กิจกรรมที่ร่วมกันทั้งครูและคณะผู้สอนศาสนาถูกส่งไปจากมัสยิดนี้ ซึ่งบรรดาชนเผ่าซึ่งยอมรับนับถือ
ศาสนาอิสลาม^๓

เมื่อโค้เดินทางกลับไปทางทิศโค้แล้ว ชุมไม้ในสวนทางกำแดงค้ำนเหนือก็ยังคงมีอยู่ ชุมไม้เรียกว่า
ชูหะ เป็นบ้านของสาวก ผู้ไร้ที่หักหงของท่านนบี (ที่อลา) และยังใช้เป็นเหมือนสถานที่ศึกษา
การสัมมนา ซึ่งบรรดาสาวกของท่านนบีโค้รับการฝึกอบรมทางค้ำนกฎหมายอิสลามที่บัญญัติไว้ใน
อัล-กูรอานและอัลหะดีษ มัสยิดอัลนบะวีย์ยังโค้ใช้เป็นที่ประชุมปรึกษาปัญหาทางการเมืองและการทหาร
ที่สำคัญๆ คณะผู้โค้เดินทางมายังเมืองมะดีนะฮ์ ก็โค้เข้าพักในมัสยิดนี้^๔ เนื่องจากในเวลานั้นยัง
ไม่มีบัยตุลมาล (กระทรวงการคลัง) ท่านนบี (ที่อลา) จึงโค้แจกจ่ายทรัพย์สินและของขมขั้ที่ท่าน
โค้รับมาให้กับบรรดาสาวกของท่านที่มัสยิดนี้ และท่านนบี (ที่อลา) ยังโค้ใช้มัสยิดนี้เป็นที่วินิจฉัยคดี
คั้งนั้นในระยะแรกๆ มัสยิดจึงทำหน้าที่เสมือนกับศาลสถิตยัตติธรรม^๕

^๑ คัมภีร์อัล-กูรอาน บทที่ ๒ โองการที่ ๒๖ - ๒๗ .
^๒ สมจัย ฮุนมานราชชน, มัสยิดอัลอักซอและมัสยิดอัลฮัยษะฮ์, หน้า ๑ .
^๓ เมาลานา เกฮาร์ เทียร์, บทบาทของมัสยิด, หน้า ๑๑ - ๑๓ .
^{๔-๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑ - ๑๓ .

ท่านนบีมุฮัมมัด (ที่อลา) ได้สร้างมัสยิดที่มะดีนะฮ์แห่งหนึ่ง โดยปราศจากรูปปั้นและสิ่งสักการะบูชา แต่ท่านประสงค์ให้เป็นสถานที่ชุมนุมของชาวมุสลิม ให้เป็นสัญลักษณ์ของความสามัคคี เพื่อรวบรวมอุมมัตของท่านจากที่ต่างๆ ให้อยู่ภายใต้ร่มเงาเดียวคือท่าน โดยท่านพักอยู่ใกล้ๆ กับมัสยิด ดังนั้นมัสยิดจึงเป็นศูนย์กลางการบริหารงานและรักษาเมืองมะดีนะฮ์ อัลฮุวาเราะฮ์อยู่ที่ไหนอยู่ต่อไป ซึ่งแม้ว่ามัสยิดนี้จะไม่สวย แต่ก็ยังเป็นมัสยิดที่ประทับใจยิ่งกว่าหรือความเกรงกลัวต่ออัลลอฮ์^๑

๓. มัสยิดอัลอักซอ

วันที่ ๒๗ เดือนรอฮิบ (เดือนที่ ๑ ของปฏิทินอิสลาม) ระหว่างการเผยแพร่ศาสนาอิสลามในระยะเวลาเบื้องต้นที่นครมักกะฮ์ ในคืนของวันนั้น ศาสดามุฮัมมัด (ที่อลา) ได้เดินทางขึ้นไปยังสวรรค์ การเดินทางดังกล่าวนี้แบ่งออกเป็น ๒ ระยะคือ ระยะแรกจากมัสยิดอัล-ฮะรออม ที่นครมักกะฮ์ ไปยังมัสยิดอัลอักซอ ที่นครเยรูซาเล็ม ซึ่งในสมัยนั้นเรียกกันในภาษาอาหรับว่า "บัยตุลมุคคอบิส" หรือ "บัยตุลมักคิส" แปลว่า "บ้านศักดิ์สิทธิ์" หรือเรียกย่อๆ ว่า "เอล กุคส" แปลว่า "สถานที่ศักดิ์สิทธิ์" การเดินทางระยะนี้เรียกว่า "อิสรอฮ์" การเดินทางระยะที่ ๒ คือจากหินศักดิ์สิทธิ์ (อัล-ฮัจญ์เราะฮ์) ซึ่งอยู่ในบริเวณขอบเขตของมัสยิดอัลอักซอขึ้นไปยังสวรรค์ การเดินทางขึ้นไปยังสวรรค์นี้เรียกว่า เมาะรอญ์ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยของศาสดามุฮัมมัด (ที่อลา) เมื่อพูดถึงมัสยิดอัลอักซอ ก็หมายถึงบริเวณซึ่งอยู่ในขอบเขตทั้งหมด ไม่ใช่หมายถึงตัวอาคารที่มีหลังคาปกปิด เพราะในเวลานั้นยังไม่มีอาคารสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่สำหรับนมัสการ^๒

การเดินทางยังมัสยิดทั้ง ๓ แห่งนี้ เน้นถึงความสำคัญของสถานที่

มัสยิดกุลหะรออม เป็นอาคารหลังแรกสำหรับการเคารพภักดีอัลลอฮ์ เป็นอัล-กิบละฮ์ของมุสลิมทั่วโลก เป็นศูนย์กลางของการฮัจญ์ เป็นที่หวงห้ามจะละเมิดมิได้ เป็นที่รวมแห่งจิตตานุภาพ เพื่อขยายภราดรภาพของมุสลิม

^๑ Amaluddin Darus, Kembrli Ke Masjid, p. 26-27.

^๒ สมเจ็ย . อนุমানราชธน, มัสยิดอัลอักซอและมัสยิดอัลฮัจญ์เราะฮ์, หน้า ๓ - ๔ .

มัสยิดคณะวิทย์ เป็นศูนย์แห่งความเจริญรุ่งเรืองอิสลาม เป็นมัสยิดที่ให้ความร่มเย็นและวิเวก
อย่างประหลาด

มัสยิดคุลอุลกอซ เป็นศูนย์แห่งบรรณานปิของวงศ์วารอิสรออีล และเป็นที่ยี่เริ่มการเมี่ชะรอญ์
การไปเยือนสถานที่ทั้งสามแห่งนี้เพื่อความต้องแ้วแห่งจิตใจ เพื่อเตือนให้รำลึกถึงความ
รุ่งโรจน์อันเนื่องมาจากกาการประพฤติกนอยู่ในทานองคลองธรรม. . . หะคิมมิได้ห้ามการเชื่อมเชื่อม
มัสยิดอื่นๆ

มติและข้อเสนอแนะในเรื่งมัสยิดขององคการรอบิฎาะ

จากหน้าที่ค้ำต่างๆ ของมัสยิดที่ปรากฏจากอดีตมาคั้งกล่าวแล้วนั้น เชื่อว่าเมื่อเวลา
เปลี่ยนไป และจากการที่มัสยิดแตกกระจายไปเกิดขึ้นทั่วทุกมุมโลก หน้าที่ของมัสยิดในบางประการ บาง
สถานที่อาจเปลี่ยนแปลงหรือขาดหายไป ซึ่งมุสลิมหรือองคกรมุสลิมที่มีความตระหนักควรจะทบทวน
พิจารณาหน้าที่คั้งกล่าวของมัสยิด และเป็นสิ่งที่น่าอินคี่ว่า รอบิฎาะอันเป็นองคกรหนึ่งที่สำคัญในโลก
มุสลิม ไค้จ้กประชุมพิจารณาเรื่งราวเกี่วกับมัสยิด ซึ่งมติและข้อเสนอแนะในเรื่งมัสยิดคั้งกล่าวเป็น
สิ่งที่น่าสนใจ และหลายประการเป็นสิ่งที่การศึกษาวิจัยกำลังจะแสวงหาข้อเท็จจริงและค้ำคอบจาก
กลุ่มค้ำออย่างมัสยิดในภาคกลางของประเทศไทย ผลการประมุขขององคกรรอบิฎาะทั้ง ๒ ครั้ง สรุปล
ไค้คั้งค้อไปนึคี่อ

มติและข้อเสนอ

มติและข้อเสนอจากการประชุมขององคการรอบิฎาะครั้งแรกในเอเชีย ณ กรุงการาจี
ประเทศปากีสถาน ระหว่างวันที่ ๖ - ๘ กรกฎาคม ๑๙๗๘^๒

- ๑. ควรสร้างมัสยิดเพิ่มมากขึ้น และทำให้มัสยิดเป็นแหล่งในการศึกษาหาความรู้อย่างจริงจัง

^๑ คิเรก กุลสิริสวัสดิ์, สี่เราะฮุนนบี, หน้า ๑๖๓.

^๒ First Asian Islamic Conference 1978 Pakistan, p.55-56.

และเป็นศูนย์กลางแห่งการเผยแพร่เชิญชวน (Dawah)

๒. ที่ประชุมเห็นว่า Word Supreme Council ควรรับเอาโครงการในการจัดตั้งสถาบันที่จะทำการฝึกสอนอบรมให้แก่อิหม่ามของมัสยิดในประเทศที่ต้องการความช่วยเหลือ หรือประเทศที่มุสลิมเป็นชนกลุ่มน้อย เช่น ไทย ฟิลิปปินส์ ฯลฯ

๓. อิหม่ามควรทำหน้าที่รวบรวมระฆากหรือกองทุนบริจาค และดำเนินการช่วยเหลือประชากรในชุมชนนั้นๆ ตลอดจนการพัฒนาสังคมให้ดีขึ้น

๔. ในแต่ละมัสยิดควรมีห้องสมุดควบคู่ไป และมีหนังสือที่มากพอ ทั้งนี้เชื่อเป็นการช่วยให้เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงคุณภาพของมุสลิม หรือช่วยส่งเสริมสำนักทางคานอิสลามให้เกิดขึ้น

มติและข้อเสนอแนะจากการประชุมเรื่อง "บทบาทของมัสยิด" ขององค์การรอปูเกาะ วันที่ ๑๔ - ๑๕ รอมฎอน ฮ.ศ. ๑๓๙๔ ณ นครมักกะฮ์ สุลต่านเป็ช

๑. มัสยิด สื่อมวลชน ตลอดจนองค์การที่ฝึกอบรม จะต้องร่วมมือกันกระตุ้นมุสลิมให้ยึดมั่นในหลักการศรัทธา และช่วยกันปรับปรุงแก้ไขความประพฤติของมุสลิมให้อยู่ในบัญญัติของศาสนา

๒. สร้างมัสยิดเพิ่มมากขึ้น เพื่อให้การดูแลและให้บริการด้านวิชาการ สังคม ตลอดจนฝึกอบรมผู้ที่มามัสยิดได้เต็มที่

๓. ใช้วิธีเผยแพร่ศาสนาหลายๆ แบบ เช่น การพิมพ์เอกสาร การกล่าวปราศรัย และอื่นๆ

๔. ที่ไหนมีชุมชน ที่นั่นควรมีมัสยิด เช่นเดียวกับการมีโรงเรียน มหาวิทยาลัย โรงงานและอื่นๆ

๕. ควรอบรมเยาวชนด้วยคำสอนที่ทันสมัยและเหมาะสมกับวัย เพื่อให้เขาเกิดความสนใจเป็นพิเศษ

๖. ให้สตรีได้รับวัฒนธรรมและบทบัญญัติของอิสลามอย่างถูกต้องและลึกซึ้ง

๗. จัดให้อิหม่ามประชุมกลุ่มเวียนไปคามมุณีภาคเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ความชำนาญ ตลอดจนการศึกษาปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับการบริหารมัสยิด และหาข้อแก้ไขที่เหมาะสม โดยให้มุสลิม ได้รับประโยชน์ และให้อยู่ในขอบเขตของหลักการของอิสลาม

๘. ฟื้นฟูบทบาทของมัสยิดในการให้การศึกษ เช่น ญามอ อัสซ็อนนะฮฺ (ในประเทศญี่ปุ่น) ญามิอุลลอฮ์รอวีฮีน (ในประเทศมอริสโก) และญามิอุลอัสซ็อนนะฮ์ (ในประเทศอียิปต์) และจะต้อง ให้มัสยิดดังกล่าวดำรงบทบาทต่อไป เพราะมัสยิดเหล่านี้เคยเป็นที่ให้การศึกษามีความสำคัญ ในการดำเนินชีวิตของมุสลิมในอดีตมาแล้ว

๙. ให้ความสำคัญของการเตรียมผู้เป็นอิหม่าม และผู้ช่วยที่ได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่ง ดังกล่าว ควรมีความรู้และความเหมาะสมเป็นสำคัญ

๑๐. ต้องเอาใจใส่ในอาคารและอุปกรณ์ที่จำเป็นของมัสยิด พยายามใช้มัสยิดให้ตรงกับจุดมุ่งหมายที่วางไว้ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายขั้นพื้นฐานของการมีมัสยิด และพยายามขจัดสิ่งผิดบัญญัติ ศาสนาให้พ้นจากมัสยิด

๑๑. มุสลิมต้องตระเตรียม เชิญชวน เรี่ยร้องกันเพื่อประกอบศาสนสถานอันบริสุทธิ์คือ มัสยิด อัลอักซอ มัสยิดอัลอิบรอฮีมียะห์ ให้พ้นจากการยักรง

๑๒. ที่ประชุมแนะนำให้ อิหม่ามทุกคนควรได้รับการคุ้มครองในการมีความกึกก้องที่จะพิจารณาปัญหาและกรณีของมุสลิมภายในขอบเขตที่อิสลามบัญญัติไว้

การควบคุมดูแลมัสยิด ที่ประชุมได้ให้คำแนะนำไว้ดังนี้

๑. ควบคุมให้การละหมาดเป็นไปตามกำหนดเวลา

๒. ทอษสำรวจชีวิตความเป็นอยู่และให้ความช่วยเหลือมุสลิมที่อยู่ในบริเวณมัสยิด ส่งเสริมให้ เขามาละหมาดร่วมกันที่มัสยิด แก้ปัญหาทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนส่งเสริมความสัมพันธ์ใน หมู่พวกเขา

๓. รวบรวมเงินบริจาคเพื่อนำไปใช้จ่ายในกิจการที่จำเป็นของมัสยิด และช่วยเหลือมุสลิม

ที่ชัดเจน

- ๔. จัดตั้งคณะกรรมการควบคุมดูแลมัสยิด โดยเลือกจากผู้ที่มาละหมาดที่เป็นสัปบุรุษของมัสยิด
- ๕. คณะกรรมการควบคุมดูแลมัสยิดมีส่วนร่วมในการคัดเลือกอิหม่าม โดยปรึกษาหารือกับประชาชนในชุมชนนั้น
- ๖. ใ้ให้มีการประสานงานและร่วมมือระหว่างคณะกรรมการเฉพาะ ควบคุมในระดับหมู่บ้าน ระดับจังหวัด และระดับประเทศ เพื่อร่วมมือกับสภาสูงสุดแห่งโลกว่าด้วยกิจการมัสยิด

การวางแผนผังมัสยิด ที่ประชุมเสนอแนะดังต่อไปนี้

- ๑. ใ้ถือว่ามัสยิดเป็นศูนย์กลางการดำเนินชีวิตของสังคมมุสลิม ดังนั้นมัสยิดควรตั้งเด่นอยู่ในใจกลางหัวเมืองหรือย่านชุมชน ไม่ว่าจะสร้างมัสยิดในชนบท ย่านชุมชนหรือที่ทำงานก็ตาม
- ๒. ออกแบบแปลนแบบง่าย ๆ สะดวกแก่การดำเนินงานก่อสร้าง โดยพิจารณาสิ่งแวดล้อมและบริเวณที่ตั้งของมัสยิด พร้อมทั้งใช้สถาปัตยกรรมก่อสร้างแบบใหม่ ๆ
- ๓. การออกแบบแปลนมัสยิด ควรออกแบบโดยคำนึงถึงสิ่งจำเป็นแก่ชีวิตความเป็นอยู่ของมุสลิม เช่น
 - ก. สถานที่ละหมาดถูกต้องตามสุขลักษณะทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นคานระบบถ่ายเทของอากาศ การให้แสงหรือการให้ความอบอุ่น
 - ข. จัดที่ไว้ให้สตรีโดยเฉพาะ สามารถเดินเข้าออกได้สะดวกไม่ปะปนกับบุรุษ
 - ค. นอกจากห้องละหมาดแล้ว มัสยิดควรมีห้องสมุด ห้องอ่านหนังสือ ห้องฟังปาฐกถา และห้องประชุม
 - ง. มัสยิดควรมีที่สำหรับสอนอัล-กุรอาน และบททวนวิชาให้แก่เด็กศึกษา
 - จ. บริเวณมัสยิดควรมีสวนกีฬา ห้องโถงสำหรับดูแลเด็กเล็ก ๆ ในเวลาว่างโดยเฉพาะ ช่วงปิดภาคฤดูร้อน
 - ฉ. ควรมีแผนกสอนวิชาการเรีอนแก่สตรี โดยจัดหาอุปกรณ์การสอนให้ครบด้วย
 - ช. ควรมีสุขศาลาเพื่อรักษาโรคเล็ก ๆ น้อย ๆ และควรมีห้องสำหรับอาบน้ำและกะสันคนตายด้วย

ช. การออกแบบแปลนมัสยิด ต้องคำนึงถึงเขตหวงห้ามของมัสยิดอย่างมาก ไม่ควรก่อสร้างมัสยิดใกล้สถานเริงรมย์ หรือใกล้สถานที่อื่นที่เป็นการละเมิดเขตหวงห้าม ซึ่งเป็นบ้านของอัลลอฮ์

ณ. บริเวณมัสยิดควรมีบ้านพักรับรอง

๕. ห้องกิจการอิ-รอญีเยาะ เร่งเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบเรื่องการสร้างมัสยิดในโลกมุสลิมให้ปรับปรุงกลไกด้านเทคนิคของมัสยิด และสนใจการออกแบบแปลนมัสยิดให้มากขึ้น

๕. ห้องกิจการอิ-รอญีเยาะ เร่งเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบเรื่องการสร้างมัสยิดในโลกมุสลิมให้เสนอการแข่งขันออกแบบมัสยิดใหญ่ๆ ต่อสถาบันมุสลิม

๖. ห้องกิจการอิ-รอญีเยาะ รับผิดชอบการแข่งขันการออกแบบแปลนมัสยิดในระดับต่างๆ กัน การแข่งขันจะต้องแข่งขันในหมู่มุสลิม

มัสยิดในประเทศไทย

ตามที่ได้อธิบายแล้วว่า เมื่อมุสลิมทั้งบ้านเรือนอยู่ที่ใดก็จะสร้างหรือเข้าสถานที่ทำเป็นมัสยิดหรือสุเหร่า ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจร่วมกัน ตลอดจนเป็นศูนย์กลางในการพบปะติดต่อกันของคนในชุมชนนั้นๆ เมื่อชาวไทยมุสลิมทั้งบ้านเรือนหรือชุมชนอยู่ในภาคต่างๆ ฉะนั้นจึงมีมัสยิดอยู่โดยทั่วไปในบริเวณที่เป็นชุมชนมุสลิม ซึ่งมีทั้งมัสยิดที่เก่าแก่และมัสยิดที่สร้างขึ้นใหม่ ตลอดจนมัสยิดที่จดทะเบียนกับกรมการปกครองแล้วและมัสยิดที่ยังไม่จดทะเบียนให้เป็นที่ยอมรับ ในที่นี้จะกล่าวถึงมัสยิดโดยทั่วไปและมัสยิดที่เก่าแก่ในประเทศไทยเพียงบางแห่ง

มัสยิดเก่าแก่ในประเทศไทย

แม้ว่าจะมีหลักฐานว่าศาสนาอิสลามได้เข้ามาในไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้วก็ตาม แต่หลักฐานในเรื่องของมัสยิดยังไม่มีปรากฏ ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงระยะเวลาที่ยาวนานและยังขาดการศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง สำหรับในสมัยอยุธยาหลักฐานปรากฏชัดเกี่ยวกับมัสยิดแห่งแรกที่ท่านเอกอัครราชทูตได้สร้างขึ้น ซึ่งเรียกว่ากุฎีทอง

สมัยที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เจ้าพระยาบวรราชนายก (เอกอัครราชทูต) นำศาสนาอิสลาม

นิกายซื่อหรือฮือฮือฮือริ เข้ามานในหลายแณดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช การประกอบศาสนกิจ
ในระยะแรกนั้นโคปฏิบัติกันที่ไหน อย่างไร ไม่มีหลักฐานแน่ชัด เขาใจว่าจะปฏิบัติกันภายในบ้าน
ครั้นแณดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ด้รับพระราชทานที่ดินค้ำลท่ายุสร้างกุฎทอง (กุฎเจ้าเซ็น)
ใช้เป็นทีประกอบศาสนกิจตามหลักการของอิสลามขึ้นเป็นแห่งแรก และต่อมาในแณดินสมเด็จ
พระนารายณ์มหาราช พระยาศรีนรินทร์ (อากาศหะหมัด) ด้สร้างกุฎเจ้าเซ็นขึ้นอีกแห่งหนึ่ง นับว่า
ศาสนาอิสลามนิกายซื่อหรือฮือฮือฮือริ ด้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ

นอกจากนั้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาด้ยังด้มีการสร้างสุเหร่าอื่นๆ ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุของ
ชาวต่างประเทศ เช่น

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม โปรดให้สร้างสุเหร่าขึ้นเป็นหลายแห่ง . . . สุเหร่าของพวกนี้
งดงามมาก . . . ยิ่งกว่านั้นพระองค์ (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช) ยังทรงสั่งให้ริ้วักแล้ว
สร้างมัสยิดขึ้นเป็นเกียรติแก่ท่าน อากา มุฮัมมัด

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึกแล้ว บรรดามุสลิมนิกายซื่อหรือฮือฮือฮือริ ต่างก็ลี้ภัย
กระจัดกระจายกันไป ตายบ้าง ถูกจับเป็นเชลยไปตกอยู่ในเมืองพม่าบ้าง หนีเพื่อขง่อนเรนไปบ้าง
ที่เหลือก็พากันอพยพดอขงลงมาอยู่ในกรุงธนบุรี และในระหว่างนั้นยังมีสักคั้นเสน หรือที่ชาวบ้าน
เรียกว่า "กุฎใหญ่" อยู่หลังพระราชวังเดิม เป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจ

อนึ่ง ในสมัยนั้นบรรดาอิสลาม (สุหนี่) โดยมากทำการค้าขายอยู่แต่ คนโดยมากจึงพากันเรียก
แขกแต่.....ท่านโคหือผู้เป็นคหบดีในจำพวกแขกแต่นั้น พร้อมด้วยบรรดาคณะของท่านจึงได้พร้อมกัน
สร้างมัสยิดขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ณ ค้ำบลคลองบางหลวง ด้งตะวันออก เยื้องมัสยิตบางกอกใหญ่เล็กน้อย
เรียกว่ากุฎสีขาว หรือมัสยิตบางหลวง

^๑สิริ คังตรงจิต, เจกอะหมัด, หน้า ๑๐.

^๒มร.เคอะ ลาลูแวร์, อ้างด้งใน สิริ คังตรงจิต, เจกอะหมัด, หน้า ๑๐ - ๑๑.

^๓เรื่องด้ียวกัน, หน้า ๑๒.

^๔พิพิธเภณี, หลวง ประวิคัมมัสยิตบางหลวง, หน้า ๒๘.

ส่วนทางภาคใต้ มีสถิติเก่าแก่ที่พอพบหลักฐานก็คือ มีสถิติเกาะเซะ ที่จังหวัดปัตตานี นับว่าสร้างในสมัย อาลุง ญูส (พ.ศ.๒๒๖๘) แต่ยังไม่สร้างไม่สำเร็จจนปัจจุบันนี้

มีสถิติในประเทศไทยในปัจจุบัน

จากประมวลสถิติประจำปี ๒๕๒๕ ของกองการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย จำนวนมีสถิติที่จดทะเบียนแล้วมีจำนวนทั้งหมด ๒,๓๑๖ แห่ง ซึ่งในอนาคตกาคคิดว่าจำนวนมีสถิติจะทวีจำนวนขึ้น ทั้งนี้เมื่อเกิดการตั้งชุมชนมุสลิมใหม่ขึ้น ๗ บริเวณใด ย่อมจะมีศูนย์กลางของชุมชนนั้น ซึ่งโดยแก่นมีสถิติในบริเวณนั้น เช่น การเกิดชุมชนใหม่ในลักษณะหมู่บ้านจัดสรรที่ดำเนินการโดยมุสลิม จะมีการวางแผนเตรียมพื้นที่ไว้สำหรับทำมีสถิติ ซึ่งเป็นสิ่งดึงดูดให้มุสลิมตัดสินใจเลือกซื้อได้ง่ายขึ้น เพราะความลำบากใจหรือความลังเลในการอพยพย้ายออกไปตั้งครอบครัวใหม่ของมุสลิม ประการสำคัญคือการที่ไม่ได้อยู่ในชุมชนมุสลิม หรือคือการอยู่ไกลจากมีสถิตินั่นเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากเป็นผู้สูงอายุยิ่งเป็นการยากที่สุด ภาวะดังกล่าวนี้กล่าวได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ทั่วไปในชุมชนเมืองในเขตกรุงเทพมหานคร ทั้งนี้เพราะบริเวณดังกล่าวเป็นบริเวณที่ดินราคาสูงมากขึ้น ดังนั้นที่ดินจึงถูกใช้เกือบทุกตารางนิ้ว จนทำให้ชุมชนที่เคยอยู่กันร่มรื่นกลายเป็นชุมชนแออัด ในกรณีที่ไม่มีการมสิทธิ์ในที่ดินเอง ก็อาจถูกไล่ที่เพื่อทำศูนย์การค้า ฯลฯ หรือหากเป็นเจ้าของ บางรายอาจขายเพื่อแลกกับค่าตอบแทนจำนวนมากด้วยเหตุผลดังกล่าวที่ทำให้เกิดการโยกย้ายจากชุมชนเดิมไปสู่ชุมชนใหม่ ดังนั้นชุมชนมุสลิมในกรุงเทพฯ ที่มีักเคยอยู่กันเฉพาะมุสลิมเท่านั้น จึงมักกลายเป็นชุมชนที่อยู่รวมกันหลายๆ ศาสนา วิถีชีวิตหรือความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีลักษณะแบบสังคมชนบทก็เริ่มคลายลงและเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต โดยความมากน้อยของแต่ละแห่งจะแตกต่างกันไปตามปัจจัยต่างๆ แต่หากจะกล่าวโดยทั่วไปหรือเปรียบเทียบกับชุมชนที่มีใช้มุสลิม กล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ของคนในชุมชนยังมีลักษณะเป็นแบบสังคมชนบทมากกว่า คือมีความรู้จักสนิทสนมเสมือนเป็นเครือญาติกัน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ฯลฯ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นเพราะวิถีชีวิตตามครรลองของอิสลามหรือวัฒนธรรมอิสลาม เช่น เมื่อมีคนตายในหมู่บ้านก็จะไปเยี่ยมเยียนกันโดยไม่ต้องมีการเชิญ เพราะถือเป็นหน้าที่ หรือการต้องออกชะกาต คือการจ่ายทรัพย์สินช่วยเหลือคนยาก

จน โดยไม่จำเป็นต้องเป็นที่นั่งกัน การต้องไปละหมาดรวมกันที่มีสยิด ฯลฯ ซึ่งกิจกรรมหรือวิถีชีวิตทั้งหมดนี้ มีสยิดเป็นศูนย์กลางของชุมชนของมุสลิมทุกเพศทุกวัย โดยมีอิหม่ามเป็นผู้นำ

ส่วนมีสยิดในชานเมืองและในชนบท ก็น่าคงความสำคัญมากเช่นในอดีต เพราะลักษณะความสัมพันธ์ของคนในชนบทโดยทั่วไป กับความสัมพันธ์ในความเป็นมุสลิมเป็นไปในลักษณะเดียวกัน คือมีความสัมพันธ์กันเหมือนเครือญาติ และในบริเวณดังกล่าวกลุ่มหรือสถาบันมุสลิมอื่นๆ เช่น สมาคม ฯลฯ ที่จะมารับหน้าที่แทนมีสยิดมีน้อยกว่าสังคมเมือง ฉะนั้น บทบาทหรือหน้าที่ของมีสยิดและอิหม่ามในชนบทหรือชานเมืองจึงน่าจะมีมากกว่าในสังคมเมือง

อนึ่ง สถาบันทางศาสนาของทุกศาสนา เช่น วัด โบสถ์ หรือมีสยิดก็ตาม มักเป็นสถาบันที่มีทรัพย์สินที่ได้จากการบริจาคของผู้มีจิตศรัทธา ดังนั้นหากผู้บริหารหรือดูแลรักษาผลประโยชน์ไม่ปฏิบัติให้ถูกต้องตามศาสนบัญญัติหรือถูกทำนองคลองธรรมแล้ว อาจเป็นจุดที่ก่อให้เกิดปัญหาหรือความแตกแยกขึ้นได้ ไม่ว่าจะเป็นชุมชนในเมืองหรือชนบทก็ตาม

อีกประการหนึ่งคือในเรื่องแนวความคิด ความเชื่อหรือศรัทธาตลอดจนการปฏิบัติตามศาสนบัญญัติที่มีความแตกต่างกัน ก็อาจจะทำให้ความสัมพันธ์ ความรักใคร่สามัคคีเปลี่ยนแปลงไปได้ ซึ่งมีผลต่อมีสยิด กล่าวคือการไม่ไปมีสยิดหรือมีความผูกพันน้อยลงตลอดจนการสร้างมีสยิดขึ้นใหม่ในบริเวณใกล้เคียงกัน ซึ่งความแตกต่างทางแนวความคิดนี้เป็นอยู่ทั้งในสังคมเมืองและชนบท และอาจจะมีปริมาณมากขึ้น ทั้งนี้อาจเกิดจากสาเหตุจากในปัจจุบันมุสลิมเริ่มเรียนรู้อิสลามเพิ่มมากขึ้น ด้วยความเข้าใจขึ้นจากการที่มีคำร่ำต่างๆ ที่เป็นภาษาไทยผลิออกมาเพิ่มขึ้น การสื่อสารคมนาคมสะดวกรวดเร็วขึ้น ดังนั้นการปฏิบัติกิจกรรมบางอย่างที่ทำกันมาตามบรรพบุรุษอันเกิดจากการผสมผสานทางวัฒนธรรมโดยคิดว่า เป็นศาสนบัญญัติเริ่มถูกตั้งคำถามหรือไม่ปฏิบัติตาม จึงเป็นสาเหตุสำคัญของความแตกต่างในแนวความคิดที่อาจนำมาซึ่งความแตกแยกในที่สุด

อิหม่าม

ภรรยาแต่ละกลุ่มต้องมีผู้นำคนหนึ่งเพื่อดำเนินงานสำหรับหมู่บ้านของตน ในเรื่องการติดต่อระหว่างภรรยาด้วยกัน และเป็นอิหม่ามนำภรรยากราบไหว้พระองค์อัลลอฮ์ (ซุบฮ้า) โดยเฉพาะทุกๆ

เวลาละหมาด อิหม่ามเป็นคำภาษาอารบ แปลว่าผู้นำ มีรากศัพท์มาจากภาษาอารบว่า إمام (อะมาม) มีความหมายว่าอยู่ข้างหน้า ไปข้างหน้า ดังนั้นผู้เป็นอิหม่ามก็ขอมหมายถึงผู้ที่อยู่ข้างหน้า หรือผู้นำ ถึงแม้ว่าผู้นำไม่ได้เป็นอิหม่ามโดยทางการ แต่หากคนในชุมชนนั้นต้องการให้เขาเป็นผู้นำ เขาก็เป็นอิหม่ามได้โดยปริยาย ในทางตรงกันข้ามกับบุคคลที่เป็นอิหม่ามอยู่ หากคนในชุมชนไม่ต้องการเขา เขาก็ไม่สามารถเป็นอิหม่ามได้อีกต่อไป นอกจากนั้นยังถือว่าผู้ที่ เป็นอิหม่าม เป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบสูงมากในเรื่องของความเป็นอยู่และการกระทำของคนในชุมชนของเขา ซึ่งต้องใช้ความพยายามอย่างมากที่จะทำให้บุคคลในชุมชนนั้น เลิกประพฤติดุคและหันมาประพฤติปฏิบัติแต่ในสิ่งที่ดีงาม ถูกต้องตามศาสนาบัญญัติ^๑

อิหม่ามแปลว่าหัวหน้าหรือผู้นำ ผู้ที่นำละหมาดญะมาอะฮ์^๒ ก็เรียกว่าอิหม่าม ท่านศาสดา อิบรอฮีม (อ.ล.) ถูกตั้งให้เป็นอิหม่ามของมนุษยก็เพราะว่าท่านได้ปฏิบัติความดีของอัลลอฮ์โดยครบถ้วน ดังนั้นผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นอิหม่าม จึงควรเป็นผู้ที่ปฏิบัติความดีของพระเจ้าเป็นผู้ เป็นเจ้าโดยเคร่งครัด เช่นเดียวกับท่านศาสดาอิบรอฮีม และผู้ที่ไม่มีความซื่อสัตย์จริงไม่สมควรจะ เป็นอิหม่าม^๓ ตามปกติมักเข้าใจกันว่า อิหม่ามนั้นทำหน้าที่เป็นผู้นำท่าละหมาดเท่านั้น โดยมีหน้าที่ อย่างอื่นนอกเหนือจากนั้น อันนี้เป็นความเข้าใจผิดซึ่งเกิดขึ้นมานานแล้ว^๔

หน้าที่ของอิหม่ามนั้นไม่ควรมีขอบเขตจำกัดแต่เพียงที่มีสัจฉิในการนำละหมาดเท่านั้น แต่หน้าที่ ของเขามาก ดังนั้นผู้ที่จะเป็นอิหม่ามจึงต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ทั้งในศาสนาบัญญัติ และปฏิบัติตนเป็น แบบอย่างที่ถูกต้องดีงาม เพราะหากอิหม่ามขาดความรู้ที่ถูกต้องแล้ว เขาก็จะนำคนในชุมชนไปใน ทางที่ผิดจากศาสนาบัญญัติ นอกจากนั้นอิหม่ามยังควรต้องเป็นผู้ที่มีความรอบรู้ในสถานการณ์ของโลก

^๑ Amaluddin Darus, Kembrli Ke Masjid, p.29.

^๒ อัลฟา ทิล, หน้าที่ของมัสยิดและอิหม่าม, หน้า ๕.

^๓ ญะมาอะฮ์ หมายถึงการละหมาดรวมกันตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป โดยผู้นำหนึ่งเป็นผู้นำ (อิหม่าม)

^๔ สำนักจุฬาราชมนตรี "อัล-หะกียะ" อนุสรณ์งานเมาลิดกลาง ฮ.ศ.๑๓๙๕, หน้า ๕๑ - ๕๒.

^๕ Amaluddin Darus, Kembrli Ke Masjid, p.12.

โดยทั่วไปควย และต้องเป็นผู้นำวงชนในชุมชนให้ช่วยกันเป็นผู้เผยแพร่หลักการอิสลามไปสู่วงชน
 อื่นๆ เป็นผู้ที่มีความรู้สูง มีบรรยาทางทั้งในค่านส่วนตัวและสังคม ดังนั้นจะเห็นได้ว่าผู้ที่ได้รับ
 การยอมรับจากชุมชนว่าเป็นผู้นำหรืออิหม่ามไคมีนั้น เขาจะต้องเป็นคนดี มีความรู้ กงแก่เร็ว เช่น
 อิหม่าม ฮัมบาลี มาลิกี ฮานาฟี และชาฟีอี เป็นต้น ซึ่งมีใช้การเป็นอิหม่ามโดยการมีความรู้เพียง
 น้อยนิด หรือรู้เพียงอย่างหนึ่งอย่างใด หรือการเป็นอิหม่ามโดยวิธีการเอาอำนาจมาข่มขู่ หรือการ
 เอาการเมืองมาเป็นเครื่องนำ อิหม่ามจึงมิใช่ตำแหน่งที่เป็นอาชีพ และก็มีใช้บุคคลที่ถูกแต่งตั้ง
 ขึ้นมาแล้วไม่ไ้ทำประโยชน์อะไรให้แก่สังคมส่วนรวม แต่อิหม่ามอาจเป็นใครก็ได้ที่เขาพร้อมที่จะ
 ทำหน้าที่ให้แก่ชุมชนหรือสังคมนั้นตามที่เขาได้รับเลือกขึ้นมา และอิหม่ามต้องเป็นผู้ที่มีบทบาทที่สำคัญ
 ยิ่งต่อชุมชนที่มีความหมายในอันที่จะเปลี่ยนแปลงชุมชนหรือสังคมให้ดีขึ้น วัฒนาขึ้น

คัมภีร์อัล-กุรอาน ที่กล่าวถึงอิหม่าม

ในคัมภีร์อัล-กุรอาน พระผู้เป็นเจ้าได้ประทานโองการเกี่ยวกับเรื่องอิหม่ามไว้หลาย
 ประการ อาทิ

"และเราได้ทำให้หัวหน้าจากในหมู่พวกเขา นำทาง (พวกเขา) ตามบัญญัติของเรา ขณะที่
 พวกเขาได้มีความออกทน และพวกเขาเชื่อมั่นในโองการทั้งหลายของเรา" และเรา (อัลลอฮ์) ได้
 ตั้งให้เขาทั้งหลายเป็นหัวหน้า (เป็นแบบอย่าง) นำทาง (ประชาชน)ตามพระราชบัญญัติของเรา"

หะดีษ^๔ ที่กล่าวถึงอิหม่าม

ท่านศาสดา (ที่อลา) ได้กล่าวถึงอิหม่ามหรือผู้นำไว้หลายประการ เช่น
 บุคคลที่มีความรู้เกี่ยวกับคัมภีร์ของอัลลอฮ์มากที่สุดนั้น ควรให้เขาเป็นอิหม่าม และหากมีผู้ที่มี
 ความรู้ในกุรอานเท่ากัน ผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับขนบระบอบก็สมควรกว่า และหากมีผู้มีความรู้เกี่ยวกับ

^๑อัลวา คิล, หน้าที่ของมุสลิมและอิหม่าม, หน้า ๑ - ๔
^๒คัมภีร์อัล-กุรอาน บทที่ ๓๒ โองการที่ ๒๔
^๓คัมภีร์อัล-กุรอาน บทที่ ๒๑ โองการที่ ๑๓
^๔หะดีษ หมายถึงวจนะหรือคำกล่าวของท่านศาสดามุฮัมมัด (ที่อลา)

ชุมชนหุเท่ากัน ผู้ที่ไต่ทำการอพยพ (คือการอิจญเรศ์หรืออพยพจากมักกะฮ์ไปมะดีนะฮ์) ก่อน ก็
สมควรกว่า และหากเขาอพยพมาพร้อมกัน ผู้ที่มีอายุมากกว่าก็สมควรกว่า และบุคคลใดก็ตามไม่ควร
จะนำละหมาดแก่ผู้ที่เป็นเจ้าของสถานที่นั้น และไม่มีใครควรจะทำรองตำแหน่งอันมีเกียรติใน
บ้านอีกคนหนึ่ง นอกจาก (เจ้าของบ้าน) เขาจะอนุญาต

ผู้ที่มีความรู้ที่เชี่ยวชาญกว่าสมควรเป็นผู้ละหมาด และผู้ที่มีความรู้ในกुरอานมากที่สุดสมควร
จะเป็นอิหม่าม

คุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นอิหม่าม

จากบทความเรื่อง มัสยิดและอิหม่ามของ Amaluddin Darus ได้เขียนลักษณะ
หรือคุณสมบัติของอิหม่ามไว้ ๔ ประการ โดยวางอยู่บนเนื้อหาของหะดีษ ซึ่งได้แก่

- ๑. ผู้ที่จะเป็นอิหม่ามในกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง จะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจคัมภีร์
อัล-กुरอาน ดีกว่าผู้อื่น
- ๒. หากมีผู้ที่มีความรู้ในอัล-กुरอาน เท่าเทียมกัน ให้เลือกผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจใน
ชุมชนดีกว่า
- ๓. ถ้าหากมีผู้ที่มีความรู้ในเรื่องชุมชนเท่าเทียมกัน ให้เลือกคนที่รู้เรื่องอิจญเราะฮ์ดีกว่า
- ๔. ถ้าหากมีผู้รู้เรื่องอิจญเราะฮ์เท่าเทียมกัน ให้เลือกคนที่มีอายุสูงกว่า

ข้อกำหนดต่างๆ นี้ Amaluddin Darus ได้แสดงทรรศนะไว้คือ

มุสลิมที่ไม่เข้าใจในอัล-กुरอานกัน จะเป็นผู้ที่ไม่มีนโยบายและเข็มทิศที่จะชี้ทางเคาะไฟที่แท้จริง
ของอิสลาม ส่วนผู้ที่เข้าใจอัล-กुरอาน แต่ขาดความรู้ในด้านชุมชน ถือว่าเป็นคนอ่อนแอ เพราะใน
ชุมชนของท่านบีมุฮัมมัด (ศ็อลลา) ได้อธิบายความหมายของอัล-กुरอาน และวางแนวทางในการ
ประพฤติปฏิบัติ ส่วนผู้ที่รู้ประวัติการต่อสู้ของท่านบีค็อย ถือว่าเป็นคนสำคัญกว่าคนที่รู้กुरอานและ
ชุมชน เพราะวาทะแห่งผู้นำเป็นตำแหน่งการเมือง การบริหารงานเพื่อประชาชน ชุมชนของ

ท่านรอซูลุลลอฮ์ จึงเป็นแนวทางที่ถูกต้องที่สุด เพราะท่านได้เป็นผู้นำคนแรกในการบริหารบ้านเมือง
เพื่อมุสลิมทั้งปวง

ท่านนบี (คือลา) ต้องการให้มุสลิมเลือกผู้นำที่มีความศรัทธากัน (อิหม่าม) และผู้ที่อัลลอฮ์
ทรงโปรด ผู้ที่เชื่อฟังคำสั่งของท่านป็นอย่างเคร่งครัด ซึ่งหากมุสลิมใดพิจารณาเลือกอิหม่ามตาม
หลักเกณฑ์ที่ท่านนบี (คือลา) บอกไว้แล้ว เขาเหล่านั้นจะเป็นผู้ที่อัลลอฮ์ (ซุบฮ้า) ทรงโปรด และ
อัลลอฮ์ (ซุบฮ้า) จะทรงสร้างฐานะของเขาให้แข็งแรงยิ่งขึ้น เพื่อสามารถจะเผชิญกับปัญหาต่างๆ

อิหม่ามมีหน้าที่ทำเนียบกิจการต่างๆ เพื่อชีวิตของมนุษย์ มนุษย์ทุกคนจะประสบอุบัติเหตุ เว้นแต่
เขาเหล่านั้นได้ติดต่อกับอัลลอฮ์ (ซุบฮ้า) และมนุษย์ด้วยกัน

เมื่อมนุษย์อยู่ในสังคมและมีประเทศของตนเอง เขาจะต้องติดต่อกับอัลลอฮ์ เพื่ออัลลอฮ์จะ
ได้คุ้มครองความศรัทธาของเขา และเขาจะต้องติดต่อกับมนุษย์ตลอดเวลา เพราะมนุษย์ต้องติดต่อกัน
สัมพันธ์กัน ช่วยเหลือและแนะนำซึ่งกันและกัน เพื่อเขาจะได้เดินบนเส้นทางที่มั่นคงและเที่ยงตรง

และมนุษย์จำเป็นต้องใช้สถานที่ในการพบปะกัน และบริหารงาน ดังนั้นสถานที่ที่เหมาะสมที่
สุดในการนี้ก็คือมัสยิดซึ่งใช้ทำเลเหมาะสมร่วมกัน โดยมีอิหม่ามที่พวกเขาเลือกขึ้นมาเป็นผู้นำ ดังนั้น
อิหม่ามจึงต้องเป็นทั้งผู้นำและสมาชิกและผู้นำชุมชนหรือสังคม จะแยกออกเป็นคนละคนไม่ได้

หลักเกณฑ์ที่ท่านศาสดามุฮัมมัด (คือลา) ได้วางไว้และได้ปฏิบัติเป็นแบบอย่าง จึงเป็นหลัก
เกณฑ์ที่ดีที่สุดที่มุสลิมจะต้องปฏิบัติตามเพื่อไม่ให้หลงทาง และหากเราจะกลับมาหา มัสยิด เราก็ต้อง
ทำงานตามหน้าที่หรือบทบาทของมัสยิดที่เป็นสัญลักษณ์ของความสามัคคีของมวลมุสลิม ซึ่งเป็นเครื่อง
ส่งเสริมความรุ่งเรืองของอิสลาม

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า อิหม่ามเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญมากที่สุดในการชุมนุมมุสลิมทั้งชีวิตในโลก
ปัจจุบันและในอนาคต ฉะนั้นในการเลือกตั้งอิหม่ามจึงควรเป็นไปตามหลักเกณฑ์ที่ท่านศาสดามุฮัมมัด
(คือลา) วางไว้ และผู้ที่ได้รับการเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่ง ก็พึงตระหนักในความรับผิดชอบหน้าที่

ของตน เช่นเดียวกับหน้าที่ของมัสยิด องค์การรอมฎอนไควท์ฮ์ "การคัดเลือกอิหม่าม คอเต็บ และนักเผยแพร่ศาสนา" มาอภิปรายหาข้อสรุปในที่ประชุมเช่นกัน ซึ่งผลการประชุมอภิปรายสรุปเป็นสาระสำคัญได้คือ

การคัดเลือกอิหม่าม คอเต็บ และนักเผยแพร่ศาสนา

- ๑. อิหม่ามจะต้องมีคุณสมบัติสอนของอัลลอฮ์อย่างแน่นแฟ้น เป็นตัวอย่างที่ดีแก่บุคคลอื่น เป็นผู้ชักชวนให้ทำดี ห้ามปรามสิ่งชั่ว และกล้าพูดความจริง
- ๒. ต้องมีนิมิตหมายว่าจะทำงานเพื่อหวังความโปรดปรานจากอัลลอฮ์ และหวังโลกหน้า หลีกเลี่ยงการอวดอ้างหรือไม่ยอมพูดความจริง และต้องไม่สรรเสริญเงินของผู้คนมากเกินไป
- ๓. ต้องมีคณิธีอัล-กูรออัน และหะดีษ (แนวทางของท่านศาสดามุฮัมมัด (ที่อลา) เป็นหลัก ในการปฏิบัติงาน เพราะเป็นรากฐานที่สำคัญและปราศจากข้อสงสัยใดๆ
- ๔. จะต้องเข้าใจสิ่งต่างๆ อย่างละเอียดลึกซึ้ง อ่านและค้นคว้าให้มาก รู้เรื่องสิ่งแวดล้อมรอบตัว สภาพการณ์ เหตุการณ์ต่างๆ กระแสวัฒนธรรมที่หลั่งไหลเข้ามา ตลอดจนปัญหาท้าทายต่างๆ ที่ต้องเผชิญ
- ๕. ต้องศึกษาประวัติศาสตร์อิสลาม และเรื่องราวเกี่ยวกับมนุษยชาติ หวังมีความรู้พอควร เกี่ยวกับวิชาคานสาถลจักรวาล และชีววิทยา
- ๖. จะต้องจำตัวบท (อัล-กูรออัน และหะดีษ) ได้มาก มีความรู้ด้านภาษาดี และจะต้องรู้ภาษาอื่นนอกเหนือจากภาษาอารบ เพื่อที่จะอ่านข้อเขียนเกี่ยวกับอิสลามจากผู้ที่เป็นมิตรหรือเป็นศัตรู ยิ่งกว่านั้นจะต้องสามารถให้ความเข้าใจและชักจูงผู้ที่ไม่รู้ภาษาอารบทั้งที่เป็นมุสลิมและไม่ใช่มุสลิม
- ๗. ต้องเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบสูง และมีความเหมาะสมทางวิชาการเพื่อแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นด้วยหลักฐาน เหตุผล และวิธีการที่น่าพอใจ

องค์การรอมฎอน อ่างอิงใน คารุลอิฮซาน, อนุสรณ์เปิดอาคารมัสยิดคารุลอิฮซาน, หน้า

๔. ต้องเป็นผู้มีบรรพชาศึงาม มีความประพฤติเรียบร้อยเป็นที่รักใคร่ของหมู่คณะ ทั้งนี้เพื่อ
ให้หมู่ชนนั้น เชื่อถือและปฏิบัติตามคำแนะน้าชี้แจง

๕. ต้องมีความอ่อนโยน อ่อนน้อม ท้าประโยชน์ตลอดจนทำให้หมู่คณะเข้าใจศาสนาอย่าง
กระจ่างแจ้ง

๑๐. ต้องเป็นคนที่มกน้อย พอใจสิ่งที้อลลอบุทธงประทานมาให้ ทั้งนี้เพื่อเป็นผู้ที่มีเกียรติคู่ควร
แก่การเคารพรัก และพ้นจากการถูกกุกุแกลน

๑๑. ต้องอ่านกุรอ่านโคตี ฎีกฎเทศการอ่าน (ศัจญวิตุ) อย่างดี

๑๒. แต่งกายสุภาพเรียบร้อย เหมาะแก่กับกุลิก

การเตรียมผู้ทีจะเป็นอิหม่าม ทีประชุมโคโทขอเสนอแนะไว้คือ

ประการแรก จักตั้งสตาบมเฉพาะในการผลิตอิหม่ามและนักเผยแพรศาสนาโดยใช้หลักสูตร
ทีอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญ และนักเผยแพรชั้นอาวุโสได้วางไว้ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามโครงการทีเสนอ
ต่อสำนักเลขาธิการสันนิบาต

ประการที่ ๒ เตรียมคนคว้าและศึกษาถึงแนวการเผยแพรแบบต่างๆ อย่างละเอียดและ
ครอบคลุม เพื่อชี้แจงให้อิหม่ามทราบ ออกนิตยสารและบทวิจยคนคว้าเกี่ยวกับหน้าที่ของอิหม่ามเพื่อ
ให้สามารถปฏิบัติงานได้ควยที

ประการที่ ๓ จัดการฝึกอบรมผลิตเปลี่ยนไปตามท้องถิ่นเพื่อห้งปัญหาต่างๆ พร้อมทั้งช่วย
อิหม่ามแก้ไขปัญหาลเหล่านั้น นอกจากนั้นยังเป็นการเพิ่มกุนความรู้และสิ่งคึงามต่างๆ ให้อิหม่ามควย

ประการที่ ๔ จัดตั้งองคการระดับสูง ท้าหน้าที่ดูแลอิหม่ามให้ปฏิบัติหน้าที่ได้ตรงตามแนวที
กำหนด โดยให้องคการนี้ประสานงานกับเลขาธิการสันนิบาตชาติ

* เล่มเดียวกัน หน้า ๔๖ .

ประการที่ ๔ ให้อิหม่ามโค้ทราบวิธีการต่างๆ ในการบริการเคยแพร์ และเข้าด้งประชาชน
ควยวิธีการที่ค้

อิหม่ามและมัสยิดในประเทศไทย

อาณาบริเวณของมัสยิดแต่ละแห่งในประเทศไทย เรียกว่าเป็นชุมชนมุสลิม ทั้งนี้เพราะ
ชาวไทยมุสลิมมักจะทำบ้านเรือนอยู่ในบริเวณที่มีมัสยิด

สิ่งที่น่าสังเกตของชาวไทยมุสลิมประการหนึ่งคือมักจะทำรวมกันเป็นกลุ่มก้อน และมีศูนย์กลาง
ของชุมชนซึ่งค้แก่มัสยิด และมัสยิดก็กลายเป็นสิ่งค้ใจศุคใหญ่สลิมเข้าไปอยู่ในบริเวณนั้นมากยิ่งขึ้น
ทั้งนี้เพราะความสะดวกในการประกอบศาสนกิจ ความอบอุ่นใจที่อยู่ในกลุ่มชนที่มีวัฒนธรรมเคียวกัน
ซึ่งมุสลิมจะเกิดความรู้สึกเป็นพี่น้องกันโดยอัตโนมัติหรือตามคำสอนของอิสลามที่ว่า "มุสลิมทุกคนเป็น
พี่น้องกัน"

ชุมชนมุสลิมอันมีมัสยิดเป็นศูนย์กลาง หากจะกล่าวในลักษณะของการปกครอง กล่าวได้ว่า
จะมีการปกครองอีกรูปแบบหนึ่ง หรืออีกชั้นหนึ่งนอกเหนือไปจากการปกครองตามรูปแบบของ
กระทรวงมหาดไทย กล่าวคือในชุมชนของมัสยิดต่างๆ นั้นจะมีทะเบียนสำปฐุขของมัสยิด^๑ ซึ่งสำปฐุข
ค้กล่าวจะมีสิทธิ์เลือกค้หรือค้รับเลือกค้เป็นคณะกรรมการประจำมัสยิด คณะกรรมการค้กล่าว
ประกอบด้วยตำแหน่งอิหม่าม คอเค็บ บิหลัน และกรรมการมัสยิดจำนวน ๑ - ๑๒ คน ซึ่งจะมีหน้าที่
จัดการทั่วไปในกิจการต่างๆ ของมัสยิด อันหมายรวมถึงชุมชนของมัสยิดนั้นๆ

คณะกรรมการประจำมัสยิดเมื่อค้รับเลือกค้จากสำปฐุขแล้ว จะค้รับการแต่งตั้งรวมทั้ง
ออกดอนโดยคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดหรือคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย ซึ่ง

^๑เสาวนีย์ จิตค้หมวก, ชุมชนชาวไทยมุสลิม, (ภาคสังคมวิทยา : วิทยาลัยครูธนบุรี,
๒๕๒๔) หน้า ๑๒ (พิมพ์อ้คสำเนา)

^๒ทะเบียนสำปฐุขของมัสยิด หมายถึงบัญชีรายชื่อสำปฐุขหรือบุคคลซึ่งสังกัดกับมัสยิดนั้นๆ จัดทำ
โดยคณะกรรมการมัสยิด (นายทะเบียน)

คณะกรรมการประจำมัสยิดแต่ละชุดให้อยู่ในตำแหน่งไครวละ ๔ ปี ยกเว้นอิหม่าม คอเต็บ และ
บิหลัน ซึ่งจะพ้นจากตำแหน่งเมื่อตาย ลาออก ให้ออก ฯลฯ ทั้งนี้เป็นไปตามพระราชบัญญัติมัสยิด
อิสลาม พ.ศ. ๒๔๘๐ และระเบียบการแต่งตั้งถอดถอนกรรมการอิสลามประจำมัสยิด พ.ศ. ๒๔๘๒
(คั้งขันตอนรายละเอียคที่นำมาแสดงไว้ในภาคผนวก)

สำหรับขั้นตอนการบริหารงานสรุปได้คือ

คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย โดยมีจุฬาราชมนตรีเป็นประธานคณะกรรมการ

คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดหรือคณะกรรมการจังหวัด

คณะกรรมการประจำมัสยิด โดยมีอิหม่ามเป็นประธานกรรมการ

อนึ่ง ในการเลือกตั้งคณะกรรมการประจำมัสยิดทุกตำแหน่ง ใช้วิธีการทางประชาธิปไตย
คือเสนอชื่อและลงคะแนนเสียง ในการนี้ผู้วิจัยเห็นควยสำหรับตำแหน่งกรรมการมัสยิดซึ่งมีจำนวน
ประมาณ ๑ - ๑๒ คนดังกล่าว แต่ไม่เห็นควยกับการใช้วิธีการเช่นเดียวกับนี้กับอีก ๓ ตำแหน่ง
โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับตำแหน่งอิหม่าม ทั้งนี้มีใช้ว่าจะไม่เห็นควยกับหลักการประชาธิปไตย หากแต่
อยากให้มีการเน้นและใช้หลักการพิจารณาคัดเลือกอิหม่ามตามหะคิษของท่านศาสดามุฮัมมัด (ที่อล่า)
คั้งที่ไค้กล่าวไว้แล้วมาเป็นเกณฑ์ แทนการเอาคะแนนเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ โดยขาดการคำนึงถึง
หรือตระหนักในเนื้อความของหะคิษ ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าสัปบุรุษส่วนใหญ่เองก็ยังไม่ชาคความรู้ในหะคิษ
คั้งกล่าว และยังขาดการประชาสัมพันธ์ที่จะให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องนี้ คั้งนั้น เกณฑ์การตัดสิน
ใจเลือก แทนที่จะอยู่ในหลักเกณฑ์ของหะคิษนี้ จะกลับไปอยู่ที่ความพอใจเป็นการส่วนตัวหรือความ
สามารถในคั้งอื่น ๆ

ส่วนคอเต็บอันเป็นตำแหน่งที่เพิ่งมีขึ้นในสังคมไทยมุสลิม เพื่อช่วยแบ่งเบาภาระของ
อิหม่าม มีหน้าที่ประจำคือเป็นผู้อบรมสั่งสอนสัปบุรุษ (คุดตะฮะ) ในวันศุกร์และวันอีด ซึ่งจากอดีตมา
เป็นหน้าที่ของอิหม่าม อย่างไรก็ตามในการเลือกผู้ที่จะดำรงตำแหน่งนี้ ควรเลือกผู้ที่มีความรู้ทั้งทาง
ศาสนาและทางโลก เพื่อจะได้แสดงคุดตะฮะได้อย่างมีประสิทธิภาพ กล่าวคือสามารถนำศาสนบัญญัติ

ในเรื่องต่างๆ มาสอน มาอธิบายโดยประยุกต์เข้ากับชีวิตประจำวัน และเหตุการณ์ของโลกด้วย
 สำนวนภาษาที่ง่ายต่อความเข้าใจ ซึ่งหากคุณะฮฺในแต่ละวันศุกร์ก็ คือมีเนื้อหาสาระย่อมจะเป็น
 ประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะในแต่ละศุกร์จะมีมุสลิมมาร่วมละหมาดและฟังคุณะฮฺเป็นจำนวนมาก
 เนื่องจากเป็นหน้าที่ที่จำเป็นสำหรับผู้ชายทุกคนที่จะต้องไปมัสยิดในวันดังกล่าว เพื่อเป็นการอบรมจิต
 ใจ ให้ความรู้ความคิดในฐานะที่ชายต้องเป็นหัวหน้าครอบครัว มีหน้าที่ที่จะต้องสอนเรื่องหลักการ
 อิสลามให้แก่คนในบ้าน คุณะฮฺนอกจากจะมีในทุกวันศุกร์แล้ว ยังมีในวันอิติลัศฎู (ออกบวช) และ
 อิติกัลญุฮา (ออกฮัจญ์) อันเป็นวันที่มุสลิมทั้งชายหญิง เด็กและผู้ใหญ่ไปร่วมละหมาด ฟังคุณะฮฺ
 ทบปะสังสรรคัมที่มีสัจดี อนึ่ง สำหรับผู้ที่รับฟังคำอบรม (คุณะฮฺ) จากคอเต็บในโอกาสต่างๆ
 ดังกล่าว ข้อห้ามที่สำคัญประการหนึ่งคือการพูดคุยกัน ถึงแม้ว่าคอเต็บจะไม่ใช้ตำแหน่งที่มีมาแต่อดีต
 แต่จากหน้าที่ดังกล่าว คอเต็บจะเป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อชุมชนมุสลิมอย่างมากคนหนึ่งที่จะช่วย
 พัฒนาชุมชนให้เจริญหรือมีความก้าวหน้าขึ้น ให้มุสลิมปฏิบัติตนให้เป็นมุสลิมที่ดี มีคุณภาพ ทั้งนี้โดยผ่าน
 ทางการอบรมสั่งสอนในเนื้อหาของคุณะฮฺ

บิหลันหมายถึงผู้ที่ทำหน้าที่ประกาศเชิญชวนให้คนละหมาด เมื่อถึงเวลาละหมาดแต่ละครั้ง
 (อะซาน) ผู้ทำหน้าที่ที่ไม่มีมาแต่สมัยท่านศาสดามุฮัมมัด (ศ็อลลา) ซึ่งเรียกว่า "มูอัซซิน" มูอัซซิน
 คนแรกชื่อว่า "บิลาล" และคงจากชื่อนี้จึงทำให้สังคมมุสลิมเรียกผู้ทำหน้าที่ดังกล่าวว่า "บิหลัน"
 แทนที่จะเรียกว่า "มูอัซซิน"

สำหรับหน้าที่ของคณะกรรมการมัสยิด ตำแหน่งต่างๆ ได้มีระบุไว้ในระเบียบการแต่งตั้ง
 ดออดอนกรรมการอิสลามประจำมัสยิด พ.ศ. ๒๕๔๒ ซึ่งแสดงไว้ในภาคผนวก

ตามที่ได้อธิบายแล้วว่า มัสยิดมีหน้าที่ในตำแหน่งต่างๆ แต่ด้วยตัวของมัสยิดเองไม่สามารถทำ
 ให้เกิดหน้าที่อันใดได้ นอกจากคนจะเป็นผู้ทำให้เกิด และในฐานะที่คณะกรรมการประจำมัสยิดโดยมี
 อิหม่ามเป็นประธาน คือกลุ่มบุคคลที่ดำเนินงาน (หรือบริหาร) ในกิจการต่างๆ เกี่ยวกับมัสยิด
 ดังนั้นหากมัสยิดใดมีคณะกรรมการประจำมัสยิดโดยเฉพาอย่างยิ่งผู้นำคืออิหม่ามที่ดี พยายามทำงาน
 เพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม ดูแลช่วยเหลือสัจปุรุษอย่างทั่วถึง ทั้งในกิจการที่เกี่ยวกับโลกนี้และ
 โลกหน้า สัจปุรุษนั้นก็จะมีความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า และชุมชนนั้นก็จะมีค้ำประกัน แต่ความเป็น

จริงในสังคมไทยปัจจุบันนับวันดูเหมือนเป็นเรื่องยากขึ้น ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งอาจเป็นเพราะอิหม่ามตลอดจนคณะกรรมการมัสยิด มักมีภาระในการประกอบอาชีพของตน เพราะตำแหน่งต่างๆ เหล่านี้มีใช่เป็นอาชีพ หรือมีใช่เป็นตำแหน่งที่มีเงินค่าตอบแทน ซึ่งในประเด็นนี้แตกต่างจากในประเทศมาเลเซียที่รัฐเป็นผู้ให้เงินค่าตอบแทนและสวัสดิการแก่อิหม่าม เพื่อให้อิหม่ามได้ปฏิบัติหน้าที่ได้เต็มที่ ไม่ต้องกังวลในการประกอบอาชีพหาเลี้ยงครอบครัว

อย่างไรก็ตาม นับเป็นสิ่งที่น่ายินดีที่ปัจจุบันในสังคมไทยมุสลิมเริ่มมีความตระหนักและเห็นความสำคัญของมัสยิดและอิหม่าม ตลอดจนคณะกรรมการมัสยิดเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เห็นได้จากเริ่มมีการจัดประชุมสัมมนาอิหม่ามและคณะกรรมการมัสยิดทั้งในเมืองและชนบท โดยองค์กรต่างๆ เช่น คณะกรรมการกลางอิสลามประจำกรุงเทพมหานคร คณะกรรมการกลางอิสลามประจำจังหวัดนนทบุรี และที่อื่นๆ อยู่เสมอ จากความเปลี่ยนแปลงหรือความตื่นตัวนี้ คงเป็นส่วนช่วยให้ชุมชนมุสลิมพัฒนาขึ้นในอนาคต และทำให้ชาวไทยมุสลิมเป็นผู้ที่มีคุณภาพยิ่งขึ้น ทั้งนี้ทั้งนั้นโดยวางอยู่บนครรลองของหลักการอิสลาม.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย